

УДК 410.+8.03(043.3)

Кенжебаев Д.О.

Талас мамлекеттик университети

КОТОРМО ТЕОРИЯСЫНДАГЫ ТЕКСТ ТҮШҮНҮГҮНҮН ОРДУ

Котормо теориясында текст түшүнүгү борбордук маселелердин катарында турат. Анткени котормочунун адистик аракетинин ырааттуу алгоритминин, б.а., котормо бирдигинин аныкталышы менен котормо тексттин сапатын аныктоо маселесинде тексттин теориялык жана практикалык маселелерин билүү бир катар зарылдыктар менен шартталган.

Котормо теориясында текст түшүнүгү борбордук түшүнүк катары эсептелери жана көбүнесе, жалпы мааниде колдонулары белгилүү. Анткени түп нуска тексттер катары сүйлөмдүк, фразалык, айтымдык деңгээл, көлөмдөгү кептик бирдиктер келгендигине карабастан, илимий адабияттарда алардын барына эле “түп нуска текст” же “оригинал текст” деген терминдер колдонулат. Б.а., түп нусканын көлөмүнө, тилдик же кептик бирдик катары статусуна карабастан, которула турган тилдик, ошондой эле кептик бирдиктерге карата “текст” деген сөздү терминдик эмес, жалпы мааниде колдонуп жүрөбүз. Андыктан биз бул главада тексттик лингвистиканын котормо теориясындагы проблемалары, которула турган тексттердин типтерине карата которуу стратегияларынын тандалып алынышы, которула турган тексттердеги абстрактуулук, тыгыздык, эмоционалдуулук сыяктуу категориялар, дегеле тексттердин типтерин которуу аракетинин мүнөзүн аныктоочу касиетине токтолмокчубуз.

Котормого кириптер болгон тексттердин мүнөзү которуунун жолун, ыкмасын тандалып алынышын аныктай тургандыгы жалпыга маалым. Бирок биз буга чейинки макалаларыбызда сөз кылгандай, котормону түрлөргө жалпысынан бөлүштүрүү сыяктуу эле которуу тажырыйбасында кездешчү тексттерди дагы илимий-техникалык жана көркөм тексттер деп бөлүштүрүп коюу салты көпчүлүк адабияттарда, которула турган тексттердин классификациясына карата айтылган оозеки пикирлерде кездеше калып жүрөт: Котормонун айрым бир түрлөрү котормочудан өзгөчө билимдер менен көндүмдөрдү талап кылышы ыктымал. Бул айырмачылыктар маанилүү болгону менен котормонун маңызын, анын тилдик негизин өзгөртө албайт. Котормонун ар кандай түрү, баарынан мурун, котормонун өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен шартталып турат. Бирок ошол эле учурда котормонун айрым түрлөрү олуттуу өзгөчөлүктөргө да ээ. Ушул өзгөчөлүктөрдөн улам котормонун түрлөрүн илимий классификациялоо жана ар бир түрдүн өзгөчөлүктөрүн кенен изилдөө зарылдыгы туулат.

Котормонун түрлөрүн классификациялоонун эки негизги түрү бар:

- которулган тексттердин негизинде классификациялоо;
- которуу процессиндеги котормочунун, тилмечтин иш-аракетинин негизинде классификациялоо.

Биринчи классификация түп нусканын жанрдык-стилдик өзгөчөлүктөрү, ал эми экинчиси жазма жана оозеки котормонун психоллингвистикалык өзгөчөлүктөрү менен шартталат.

Тексттик классификация боюнча котормо экиге бөлүнөт: көркөм (адабий) котормо жана маалыматтык (атайын) котормо.

Көркөм чыгармалардын котормосу көркөм котормо деп аталат. Көркөм котормо котормонун башка түрлөрүнөн көркөм эстетикасы же поэтикасы менен айырмаланып турат. Ар кандай көркөм чыгарманын негизги максаты - белгилүү бир эстетикалык таасирге жетишүү, көркөм образ түзүү. Мына ушул милдетке байланыштуу көркөм котормодо мазмун же маалымат өтө так берилбейт.

Түп нусканын белгилүү бир жанрга тиешелүү экенине жараша көркөм котормонун да өзүнчө түрлөрү болот. Буга поэзиянын, пьесалардын, сатиралык чыгармалардын,

көркөм прозанын ж.б. котормолорун мисал келтирүүгө болот.

Негизги функциясы окурманга көркөм-эстетикалык таасир берүү эмес, кандайдыр бир маалыматты берүү болгон тексттердин котормосу маалыматтык котормо деп аталат. Мындай тексттерге илимий, расмий, коомдук-саясий ж.б. мүнөздөгү тексттер кирет. Буга маалыматтык баяндоо үстөмдүк кылган ар кандай детективдер, саякатчылардын аңгемелери, очерктер ж.б.у.с чыгармалар да кирет (Абдиев: 2008,25). Түп нуска тексттин табиятынын бөтөнчөлүгүнө карап, которуунун ыкмалары менен которуу стратегиясын тандап алуу маселесине байланыштуу жогоруда келтирилген пикирге үндөш айтылган ойлорду көп эле мисал келтирүүгө болот. Айрым адабияттарда котормону таржымалана турган тексттерге карап, көркөм котормо (художественный перевод) жана көркөм эмес котормо (нехудожественный перевод) деп бөлүштүрүп, котормонун бул эки түрү поэзиянын котормосу, прозанын котормосу, аскерий котормо, юридикалык котормо, медициналык котормо сыяктуу тематикалык топтордогу котормолордон турары да айтылат. Бирок минтип тематикалык жактан тексттерди бөлүштүрүп коюу тексттерге карап которуунун ыкмасын тандап алуу проблемасынын маңызын толук чагылдыра абастыгы белгилүү. Себеби бир эле стилдик чөйрөдө жаратылган эки текст бирдей эле стратегиянын жардамы аркылуу которулганы менен, ал стилдик чөйрөнүн тематикалык топтору катары эсептелген башка тексттерди которууда бирдей стратегияны тандап алуу мүмкүнчүлүгү болбой калышы да ыктымал. Айталы, тил илими, биология, экология илим тармактары жаатында жазылган тексттерди таржымалоого карата, негизинен, илимий тексттерди которуунун стратегиясы колдонулганы менен, аталган илимий тармактарга байланыштуу тематикалык топтордогу тексттерди таржымалоо стратегиялары дайыма эле бирдей боло бербестиги ал тексттердин табияты менен прагматикасына байланыштуу экендиги белгилүү. Себеби “тил илими” деген аталышка бириктирилген тематикалык топтогу тексттер тематикалык багытына карай илимий макала, нускама, журналисттик эссе, көркөм публицистика, маек, жарнаама ж.б. формаларда болушу мүмкүн. Аталган тематикалык топтордогу тексттердин ар биринин бөтөнчөлүгүн эске алуу менен которуу стратегиясын тандап алуу зарылчылыгы туулат. Анткени, жогоруда белгиленгендей, ар бир тематикалык топтогу тексттер мазмундук жана формалык структурасы жагынан өзгөчөлүктөрү бар экендиги айтпаса да түшүнүктүү. Маселен, тилдик каражаттар прагматикалык жагдай-шарттарга карата ар кандай коннотацияларда колдонулуп, ар кандай подстилдик жагдайларда уюшулушу, бир эле термин ар кандай терминдик синонимияда колдонулушу ыктымал.

Ушул жагдайларга байланыштуу, котормо теориясында котормого кириптер болгон тексттердеги когнитивдүү информациянын объективдүүлүгү, абстрактуулугу, тыгыздыгы (плотность информации), оперативдүүлүгү сыяктуу параметрлер которуунун стратегиясын тандап алууга таасир этүүчү факторлорго кире тургандыгы айтылат. Дегеле, тексттердеги айырмачылык менен окшоштуктар алардын тилдик турпатынан сырткаркы объективдүүлүккө байланыштуу экендиги жана бир эле реалдуу объектини баяндоого алган тексттердин мазмуну менен структурасындагы жалпылык менен айырмачылыктар окумуштуу С.Ж.Мусаевдин эмгектеринде тексттердеги өз ара байланыштын объективдүүлүгү аркылуу мүнөздөлөт: ... Демек, эки тексттин ортосунда өз ара байланыш бар же жок экендигин аныктоо үчүн, ошол эки текстти бири-бирине сыртынан салыштыруу, алардагы жалпы окшоштуктар менен айырмачылыктарды көрсөтүү жетишсиздик кылаары өзүнөн өзү түшүнүктүү. Эки тексттин ортосундагы өз ара байланышты аныктоо үчүн дагы бир элемент - ал тексттерди бириктирип турган (айырмалап эмес) жалпы окшош компоненттердин, белгилүү бир материалдык субстанттын системасы талап кылынат. Эки текстке аларды бириктирип турган окшош компоненттердин системасы болгон үчүнчү элементти-материалдык субстантты кошуп караганда гана

алардын ортосундагы өз ара байланыштын бар экендигин аныктоого болот. Демек, нерселердин ортосундагы өз ара байланышты аныктоо үчүн салыштырылган ал нерселерди гана изилдебестен, аларды бириктирип турган жалпы “ортоңку үчүнчү” элементти да изилдөө талап кылынат. Ансыз ал тексттердин ортосундагы өз ара байланышты табуу мүмкүн эмес. ...Реалдуу турмуштагы кандай гана нерселерди албайлы, эгерде алардын ортосунда өз ара байланыш бар болсо, ал өзүнө гана тиешелүү бир нечелеген төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр аркылуу мүнөздөлөт:

1. Өз ара байланыштын объективдүүлүгү. Өз ара байланыш өз ара карым-катыштын өзүнчө бир түрү, өзгөчө бир көрүнүшү катары нерселердин ички касиетине мүнөздүү болгондуктан, ал нерселердин реалдуу турмуштагы объективдүүлүгү, алардын ортосундагы өз ара карым-катыштын объективдүүлүгү өз ара байланыштын объективдүүлүгүн шарттайт, б.а., бир текст менен экинчи тексттин ортосундагы өз ара байланыш же бир эле тексттин ички структуралык элементтеринин же ошол текстти куроочу конституэнттердин ортосундагы өз ара байланыш ошол тексттердин реалдуулугу, ошол тексттик структуралык конституэнттердин объективдүүлүгү аркылуу шартталган. Маселен, төмөнкү тексттерди карап көрөлү:

1) “Кыргыз тили –Кыргыз ССРинин түпкүлүктүү калкынын жана көпчүлүк граждандарынын тили, эң көрүнүктүү маданий дөөлөттөр түзүлгөн түрк тилдеринин байыркыларынын бири.

2) Лениндик улуттук тил саясатынын принциптеринин бурмаланышынан улам кыргыз тилинин коомдук жана мамлекеттик турмуштун баардык чөйрөлөрүндө колдонулушу чектелген мүнөздө болгон.

3) Мунун өзү кыргыз тилин укук институттарынын жардамы аркылуу закон жүзүндө сактоо жана өнүктүрүү боюнча өзгөчө чараларды көрүүнү талап кылат.

4) Кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары статусун Закон жүзүндө белгилөө кыргыз тилин жана кыргыз элинин улуттук маданиятын сактоого, өнүктүрүүгө негиз түзөт.

5) Бул болсо кыргыз тилин республиканын мамлекеттик жана коомдук турмушунун бардык чөйрөлөрүндө ар тараптуу жана толук түрдө колдонууну камсыз кылат” (Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө... Закону, Ф., 1989).

2. 1) Кыргыз баласы европалыктар сыяктуу ич күптүүсүн демонстрация, пикет, митинг аркылуу чыгарганга көнгөн эмес. Ак үйдүн алдында чуулдап, ышкырып, жер тепкилеп турбаса эле мүлдө кыргыз улут тагдырын чечер маселеде дудук экен деп ойлоо жарабас. Бирок ошентип ойлогондор арбын экендиги кийин ачык байкалып баратат. Буга орус тилине официалдуу статус берүү аракети мисал.

2) Бул маселеге байланыштуу көптөгөн макалалар, жогорку бийликке кайрылуулар жарык көрдү. Профессор К.Дыйкановдун эсептөөсүнө караганда, алардын саны 600дөн ашты. Бирок ал коомдук пикирди “итсиңби”, “кушсуңбу” деген киши жок.

Бардыгы “кербен жүрө берет” кыязында.

3) Ырас, азыркы коомдук шартта орус тилин билбегендер дудуктун кейпин киери анык. Ал аркылуу улутубуз агарып-көгөрүп, цивилизацияга аралашып, башка калк менен алака-катышка жетишкени тарыхый факт. Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин деле кыргыз жергесинде эне тилинен мурда орус тилине көбүрөөк көңүл бурулуп жатат.

4) Башка республикаларда эне тили эң биринчи планда экени белгилүү болууда. Береги Казакстанда эле 2002-жылдан баштап казак тилин билбеген жетекчи кызматка алынбай турган болуп жатат.

5) Бизде болсо орус тили мурунку күчүндө турса деле ага официалдуу статус берүү аракети жүрүүдө. Жогортон айтылган пикир боюнча мунун жолтоо болчу жагы жок делинсе, башка бир тарап “эгер орус тилине статус берилсе, ансыз деле араң жан кыргыз тили сел алдында калат”,-деп чебеленет.

Эгемендүүлүктү ээлеген өз элинде туруп жетим баладай түрткүнчүк болгон эне тилдин убалы кимге? (“Асаба” Н.Кулматов). Бул тексттер кеп айтымы катары реалдуу, объективдүү колдонулат. Прагматикалык жагдай-шарт, талап, максатка ылайык объективдүү кездешет. Бул тексттер белгилүү бир коммуникативдик максаттуулукта формалык жана семантика-мазмундук жактан бир эле мезгилде аларда ар түрдүү ярус-денгээлдердин, ар түрдүү система, подсистемалардын элемент каражаттары, конституэнт, бирдиктери реализацияланган жана өз ара аракет-кыймылга келген бир бүтүндүк, комплекстүү түзүлүш катары объективдүү кабыл алынат.

...Демек, тексттин формалык, семантика-мазмундук, коммуникативдик-функционалдык жана прагматика-иллокутивдик аспектилеринин өз ара карым-катышы анын структурасын, т.а., тексттик конституэнттердин ортосундагы объективдүү өз ара байланышты уюштуруу менен, тематикалык жалпылыкты түзгөн лексика-синтаксистик жана семантикалык бирдиктеринин манифестацияланышын камсыз кылат (Мусаев, 2000, 39.).

Профессор С.Ж.Мусаевдин пикиринде бир эле гипертемадагы тематикалык жалпылыктагы тексттердин бири-бири менен болгон мазмундук, тематикалык, структура-семантикалык жактан болгон байланышы объективдүү категория катары сыпатталат. Ошону менен бирге ар бир текст өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ экендиги да анын түзүлүшүн шарттаган мотив, жагдай-шарт, коммуникативдик кырдаал, стилдик чөйрө сыяктуу толуп жаткан объективдүү, экстралингвистикалык факторлор аркылуу түшүндүрүлөрү белгилүү. Ошол себептүү окумуштуулар текстти структура-мазмундук жактан чулу, жумуру татаал түзүлүш катары карашып, түзүлгөн ар бир текстти тилдик феномен катары мүнөздөшөт. Мындай жагдайга карабастан, профессор С.Ж.Мусаев белгилегендей, эки тексттин ортосундагы айырмачылыктар менен катар аларды бириктирип жалпылап турган “ортоңку үчүнчү” элемент тексттерди орток жалпылыктарга ээ кылып турат. Котормо теориясында да тексттер негизги, жетектөөчү ролдогу орток жалпылыкты түзүп турган белгилери аркылуу транслатологиялык аспектиден классификацияланат. Жетектөө ролундагы, негизги белгилерине карай бир топту түзгөн текстте, негизинен, бирдей моделде, стратегияда которулат деген логикалык жалпы жалпы бүтүм чыгарууга да болот.

Адабияттар:

1. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. -М., 2011.
2. Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө Закону. -Ф., 1989.
3. Маразыков Т.С. Кыргыз тилиндеги текстти уюштуруучу каражаттар (канд. дисс.). -Б., 1996.
4. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери (1 китеп). -Б., 2005.
5. Маразыков Т.С. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы (2 китеп). -Б., 2005.
6. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар (3 китеп). -Б., 2005.
7. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. -Б., 2000.